

DIPLOMATIČKE FORMULE BIBLIJSKO-TEOLOŠKOG SADRŽAJA U LATINSKIM POVELJAMA BOSANSKO-HUMSKIH VLADARA I VELMOŽA OD XII. DO XV. ST.

Milko BRKOVIĆ, *Zadar*

UVOD

U ovom radu, analizirano je 37 latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža u periodu od 12. do 15. stoljeća. Kronološki popis, kratka *regesta* i izvori iz kojih su uzete te povelje doneseni su na kraju rada.

Prema najstarijoj sačuvanoj bosanskoj povelji, može se vidjeti da je bosanska državna kancelarija postojala u 12. stoljeću. Da li je i prije postojala, ne zna se. Do proglašenja Bosne kraljevinom, bosanska je kancelarija pod utjecajem zapadne diplomatike. Taj utjecaj nije izravan, nego posrednički, i to preko Dubrovnika i Dalmacije. To se vidi iz sastavnih dijelova povelja, iz verbalne invokacije, iz upotrebe naziva za povelje, iz načina datiranja povelja, iz navođenja kršćanskih svetkovina, a posebno iz upotrebe latinskih srednjovjekovnih izraza.

Nakon krunjenja bosanskog bana Tvrtka za kralja Bosne i Raške (1377), bosanska se državna kancelarija dosta mijenja. Tvrtko, naime, dovodi raške notare koji imaju drukčiju naobrazbu nego dotadašnji bosanski notari, a time i drukčiji stil pisanja povelja. Te su promjene najviše izražene kod Tvrtkovih kraljevskih povelja, dok su kod povelja njegovih prethodnika i nasljednika te promjene manje.

Ako izuzmemo Tvrtkovo razdoblje vladavine, onda bi trebalo da podjela bosanske državne kancelarije na period *banske kancelarije*, od 12. st. do proglašenja Bosne kraljevinom, i period *kraljevske kancelarije*, od Tvrtkova krunjenja do propasti srednjovjekovne bosanske države, ima dodatak da su u oba perioda i bosanske velmože izdavale povelje. Od kraja 14 st. pojedine bosanske velmože imaju *svoje pisare*, a neki čak i *svoje kancelarije*.

O samom uređenju bosanske kancelarije u srednjem vijeku, ne zna se gotovo ništa. Organizacija bosanske kancelarije nije bila na visini, jer se često u poveljama vidi da pojedini vladar upotrebljava svoj stari pečat, ili pečat svoga prethodnika, budući da njegov još nije gotov.

U latinskoj povelji Stjepana II. Kotromanića iz god. 1333, navodi se da je ona izdana u četiri primjerka. Dva su latinska, a dva hrvatska. Od njih se dva čuvaju kod bosanskog bana Stjepana, i to jedan latinski i jedan hrvatski primjerak. To nam daje osnove za pretpostavku da su bosanski banovi već za Stjepana II. Kotromanića imali ustanovu za čuvanje povelja. Međutim, prema različitim mjestima datiranja povelja, čini se da je bosanska kancelarija putovala s vladarom, što znači da su i pisari putovali noseći sa sobom svoju opremu. U takvim se prilikama vjerojatno događalo da uzmanjka potreština, da bude na putovanju i premještanjima kakav incident pa isprave budu oštećene, a osobito da pergamene budu nepravilno smotavane i slabo zaštićivane, što je omogućavalo njihovo brže propadanje. Vjerojatno se događalo, analogno mnogim mjestima izdavanja tih povelja, da je jedan dio povelja bio u jednom kraljevskom mjestu, a drugi u drugom ili u više njih. Nije bilo, dakle, jedne čvrsto locirane i stalne ustanove gdje bi se za cijelu državu čuvali dokumenti.

Za dosta latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža ima tragova da su postojale, ali se do danas ne zna da li su sačuvane.

U početku 15. stoljeća, kako se čini, bosanske je isprave čuvao predstavnik „Crkve bosanske”. Možda je baš tada nestalo mnogo bosanskih isprava pisanih latinskim jezikom, jer se zna da su se bosansko-humski „krtjani” negativno odnosili prema rimskoj Crkvi, njenom svećenstvu, a time po svoj prilici negativno i prema latinskom jeziku.

Latinske bosansko-humske povelje imaju svoje konvencionalne dijelove. To su: *protokol* (uvod), *tekst* ili *kontekst* i *eshatokol* (zaključak).

Protokol bosansko-humskih latinskih povelja najčešće počinje formulom intitulacije. Iza nje uglavnom dolazi inskripcija, a rjeđe invokacija.

Tekst ili kontekst povelje sastoji se najčešće od dispozicije, arenge, naracije, promulgacije, peticije, zakletve, svjedoka, sankcije i koroboracije.

Eshatokol sadrži datum, a ponekad aprekaciju i potpis vladara.

Učestalost pojedinih formula biblijsko-teološkog sadržaja može se vidjeti iz analize koja slijedi.

1. INVOKACIJA

Invokacija u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža dosta je rijetka. Ona zapravo kod kraljevskih povelja i ne postoji, osim u onima koje su prijevod slavenskih ili pak u latinskima kojima su u sastavljanju i pisanju imali izravnog udjela crkveni ljudi.

Jedino se u Kulinovoj povelji iz god. 1189. (29. VIII) nalazi i simbolička i verbalna invokacija. Simbolička je u obliku križa, a verbalna u poznatoj formuli koja se upotrebljavala na Zapadu, a preuzeta je s Istoka. Ona glasi: „In nomine patris et filii et spiritus sancti amen”. U njoj se pojedinačno zazivaju sve tri božanske osobe. Verbalna invokacija u Kulinovoj povelji je proširena potvrdnim izrazom „amen”.

U povelji bosanskog bana Prijezde iz god. 1287. (8. V) zastupljena je nešto drukčija verbalna invokacija. Ona glasi: „In nomine sancte trinitatis et individue unitatis.” Tu

se ne zazivaju pojedinačno božanske osobe, nego se zazivaju jednom riječi (trinitas) kao nedjeljivo jedinstvo.

U povelji bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića iz god. 1322. otprilike, nalazi se, kao i u navedenoj Kulinovoj povelji, često upotrebljavana na Zapadu verbalna invokacija u kojoj se zazivaju pojedinačno sve tri božanske osobe kršćanskog učenja. Izostavljena je potvrdna riječ „amen”, ali je proširena još jednom invokacijom – zazivom svetog Grgura („Invoco s. Gregorium”).

Jedina invokacija u latinskim poveljama kralja Tvrtka I. datira iz god. 1380. (12. III), ali je i ona prijevod ćirilske. Ona glasi: „In principio patris, in plenitudine filii et descensione spiritus sancti amen”. Dugačka je i proširena potvrdnim dodatkom „amen”. Zanimljivo je da se uz svaku božansku osobu upotrebljavaju izrazi koji su se upotrebljavali u rječniku teološke znanosti onoga vremena, a koji su pak nastali nakon dugog raspravljanja među teolozima o svojstvima kršćanskog Trojstva.

Dosta je kraća invokacija u povelji Tvrtkovih poslanika iz god. 1390. (1. VIII). Ona glasi: „In Christi nomine amen”. Njome se zaziva samo Kristovo ime, a na kraju je potvrdna riječ „amen”.

U povelji kralja Dabiše iz god. 1392. (15. IV), izdanoj vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, verbalna invokacija je ista kao kod Kulinove povelje iz god. 1189, dok se kod Ostojine povelje iz god. 1408. (28. XII) nalazi verbalna invokacija kojom se zazivaju također sve tri božanske osobe jednom riječi, ali se uz nju nalaze pridjevi koji označavaju njenu nedjeljivost i presvetost. Proširena je i potvrdnim oblikom „amen”. Ona glasi: „In nomine sanctissime et individue Trinitatis, amen”.

Opširna i veoma rijetko upotrebljavana verbalna invokacija u bosansko-humskim latinskim poveljama jest invokacija u povelji hercega Stjepana Vukčića Kosače iz god. 1454. (30. III). Ona glasi: „In nomine Magni Sabaot altissimi Dei nostri qui est a primordio pater, impletio filii et ad perfectionem Spiritus Sancti”. U njoj je prisutno dosta pridjeva uz božanske osobe.

Jedan od razloga neupotrebljavanja simboličke invokacije u bosansko-humskim latinskim poveljama, osim kod bana Kulina, po svoj prilici, nalazi se i u utjecaju bosansko-humskih „krstjana” na ovu formulu. Poznato je, naime, da su oni odbacivali simbole napose križ jer su ga smatrali znakom sramote.

2. DEVOCIJA

Devocijna formula ili *formula pobožnosti* najčešće je prisutna kao sastavni dio *intitulacije*. Prisutna je u poveljama bosansko-humskih banova i kraljeva, dok je u poveljama velmoža ne možemo naći, osim kod hercega Stjepana Vukčića Kosače.

Devocijna formula u bosansko-humskim latinskim poveljama ima oblik: *dei gratia*. Samo u nekoliko slučajeva odstupa od toga oblika. Jedanput kod bana Stjepana II. Kotromanića, u njegovoj povelji iz vremena oko god. 1322, gdje glasi: „Ego comes Stephanus banus... *ex gratia dei domini*”, jedanput kod kralja Tvrtka I, u njegovoj povelji iz god. 1380. („Tvrtko *domini dei gratia rex ...*”), i jedanput kod kralja Da-

biše, u njegovoj povelji iz god. 1392. (25. IV), gdje glasi: „Ego Stephanus Dabissa, *Domini Dei Gratia ... Rex ...*” Devociona je formula po svome sadržaju najujednačenija diplomatska formula u poveljama bosansko-humskih vladara, a počela se upotrebljavati u prvoj polovici 14. stoljeća.

Devocionom formulom bosansko-humski vladari naglašavaju u svojim poveljama da su oni vladari u prvom redu *Božjom milošću*. Tako je Stjepan II. Kotromanić *dei gratia banus*; ban Tvrtko *dei gratia banus* i kasnije (1377) *dei gratia rex*; kralj Dabiša je *dei gratia rex*; kralj Ostoja *dei gratia rex* i kralj Tomaš *dei gratia rex*. Njihovo vladanje povjerenom im državom trebalo bi da bude u skladu s Božjom vlašću bez koje oni ne bi smjeli biti to što jesu. Međutim, u mnogo slučajeva, u vrijeme njihove vladavine, isti vladari tu formulu u praksi potpuno oprečno primjenjuju.

3. SALUTACIJA

Sve latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža nemaju formulu salutacije. Ona se najčešće javlja u Tvrtkovim poveljama, kako u vrijeme banovanja tako i u vrijeme kraljevanja.

Od drugih banova i velmoža, nalazimo je samo kod bana Prijezde u njegovoj ispravi iz god. 1287. Ona glasi: „salutem in omnium salvatore”. U latinskim poveljama bosansko-humskih vladara, salutacija se nalazi po pravilu iza *inskripcije* (adrese).

Tvrtko kao bosanski ban u svojim latinskim poveljama ima ovu formulu salutacije:

1. salutem et bonorum omnium incrementa (13. II. 1355),
2. favorem et amicicie largitatem (1. IX. 1355),
3. salutem et gratiam ac fauoris beneplacitum (14. III. 1356) i
4. salutem in domino sempiternam (1. XI. 1356).

Kao kralj, ima ovakve formule salutacije:

1. salutem in eo, in quo in terris regnacium solia sunt erecta (23. VIII. 1385), (22. VII. i 30. VIII. 1390),
2. salutem in domino salvatore (2. VI. 1390) i
3. salutem in omnium saluatorem (8. VI i 11. VI. 1390).

Kralj Ostoja i kralj Tomaš imaju iste salutacije kao što su Tvrtkove kraljevske, osim što kralj Tomaš u svojoj povelji iz god. 1450. (24. X) ima veoma kratku salutaciju koja se sastoji samo od jedne riječi (salutem).

Iz svih tih salutacija, može se zaključiti da su bosanski banovi i kraljevi u poveljama imali isključivo svetopisamske izraze za pozdrave. U njima se spominje Bog kao osoba pozdrava i kontakata među ljudima.

4. ARENGA

Latinske povelje bosansko-humskih banova i velmoža nemaju arenge, osim jedne jedine, i to bana Prijezde iz god. 1287. Ona se nalazi iza salutacije i zapravo je uvod u ispravu. Svojim sadržajem izražava opravdanost onoga što se iznosi na vidjelo, naglašavajući također vjernost i trajnost u službi. Ova arenga nije duga.

Ni kraljevske latinske povelje nemaju u pravilu arenge, osim onih što ih je izdao kralj Tvrtko I. U njegovim poveljama, formula arenge je veoma učestala. U jednim je duža (npr. 12. III. 1380. ili 2. VI. 1390), a u drugima kraća (npr. 8. VI, 11. VI, 22. VII. i 30. VIII. 1390). U pravilu se nalazi iza salutacije, ali se u jednoj povelji kralja Tvrtka I. (12. III. 1380) nalazi čak iza verbalne invokacije. Arenga u Tvrtkovim poveljama najčešće sadrži moralnu sentenciju pobožnih riječi i svetopisamskih izreka kojima se uzvišenim stilom s retoričkim izrazima opravdava prikladnost i moralnost dodjeljivanja nekoga destinataru. Izražava se božanska mudrost, božanski naum, milost i milosrđe koji prožimaju ljudski rod, Božje stvaranje zemlje i ljudskog roda, silazak Boga na zemlju i izvođenje njegova nauma s ljudskim rodом, prednost i podložnost zemaljskog kraljevstva nebeskom; zatim ona svetopisamska poruka da Bog nagrađuje sebi vjerne, pa tako i zemaljski kralj treba da nagrađuje svoje podanike koji mu vjerno služe; daje posebno značenje katoličkoj vjeri i crkvenim velikašima, te naglašava moralnost i pravednost onoga što kralj čini ili hoće učiniti.

Kod drugih latinskih povelja bosanskih kraljeva, formulu arenge nalazimo samo još u dva slučaja kod kralja Dabiše (15. IV. i 25. IV. 1392) i jedanput kod kralja Ostoje u povelji iz god. 1402. (15. VI). Sadržaj joj je isti kao i kod kraljevskih povelja Tvrtka I.

Pored biblijsko-teološkog sadržaja, arenga može sadržavati moralnu, filozofsku i pravnu misao. Arenga je ponajviše ukras u bosansko-humskim latinskim poveljama, to jest nije povezana sa sadržajem povelje nego samo pokušava opravdati ono što je doneseno u povelji.

Radi ilustracije, evo jedne srednjovjekovne bosanske arenge: „O admirabilis altitudo sapientiae et intellectualis divinae virtutis, quam incomprehensibilia iudicia et intellectualis divinae virtutis, quam incomprehensibilia iudicia et investigabiles viae ejus, plena miseratione et misericordia, quibus de alta summitate deitatis perspicit totam universitatem et collapsum genus humanum descensione sua deificatus ascendit coelum, patris omnipotentis obediens perfecit opus, quod ille voluit. Adeoque sceptrum imperialia per totum orbem se confirmando et pulchrificando glorificant deum omnipotentem.” To je arenga iz povelje kralja Tvrtka I, izdane bosanskom velikom vojvodi Hrvoju god. 1380. (12. III). Iako je destinatar te povelje svjetovna osoba, ta je arenga potpuno biblijsko-teološkog sadržaja. Arenge u bosansko-humskim poveljama čiji su destinatori crkvena lica ili crkvene ustanove još su više prožete biblijsko-teološkim sadržajem.

5. SANKCIJA

Većina latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža nema formulu sankcije. Ona je prisutna kod bana Pavla Bribirskog, bana Mladena, u nekoliko slučajeva kod kralja Tvrtka I. (12. III. 1380, 23. VIII. 1385. i 30. VIII. 1390) i po jedanput kod bana Stjepana II. Kotromanića (oko god. 1322), kralja Dabiše (15. IV. 1392) i kralja Ostoje u njegovoj povelji iz god. 1408. (28. XII). Ona se uvijek nalazi uz *dispoziciju* i ima ulogu izvršenja onoga što je izneseno u dispoziciji, odnosno ostvarivanja pravnog akta u povelji.

Kod bana Pavla Bribirskog, sankcija se sastoji uglavnom iz dva dijela: iz *anateme* i *zakletve*. Anatema se označuje izrazima: „apud deum et homines violator”, tj. ban Pavao

govori za sebe i za svoje nasljednike i sudionike u povelji da ga smatraju oskrvriteljem vjere pred Bogom i ljudima ukoliko ne bi držao obećanja dana u ispravi. Izrazi za zakletvu su mu: „omnipotentis dei et omnium sanctorum” i „apud deum et homines pro infidelibus et periuriis habeamur”.

Kod bana Mladena, sankcija izražava prijetnju dotičnoj osobi ako ne bi poštovala naređeno u povelji, odnosno ako bi kršila dopuštenja donesena ispravom.

Kod kralja Tvrtka i kralja Ostoje, sankcija izražava materijalnu i duhovnu kaznu za neizvršavanje onoga što je dispozicijom predviđeno. Materijalna se kazna sastoji od oduzimanja posjeda, a duhovna je u stvari anatema koja se izražava npr. riječima: „sit maledictus a deo patre et filio et spiritu sancto, 12 apostolis, 4 evangelistis et 70 senibus et cunctis sanctis dei” (Tvrtkova povelja iz god. 1380). Ostojeva je sankcija, u njegovoj povelji iz god. 1408. (28. XII), dosta opširna i ima elemente slične onima u Tvrtkovoju sankciji. Ona glasi: „Et quicumque vellet contradicere huic nostre concessione, voluntate, iustitia vel litteris, vel aliquo alio opere huiusmodi contradicente, nos Ostoja rex et filius noster Stephanus iuramus et iuravimus, quod suprascripte concessioni et privilegiis ne utique derogare volumus nec ea in aliqua parte abrogare, et ideo iure iurando iuravimus per deum viventem et eius genitricem Mariam Virginem, per quatuor evangelistas, duodecim apostolos, quadraginta electos et omnes beneplacitos, quod nos Ostoja rex et noster filius Stephanus, vel aliquis nostrorum posterorum non contraveniemus his, que supra concessimus eidem capitaneo Georgio, comiti Vuchichio, eorum filiis et posteris, ulla data opera nisi propter infidelitatem, prout diximus; alioquin maledicimur a sanctissima Trinitate et ab omnibus sanctis suprascriptis et quod obiuremur deo fidem, iustitiam et angelum dei in die extremi iudicii dei.”

Prema broju upotrijebljenih sankcija, sankciji se u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža nije posvećivala veća pozornost.

6. DATACIJA

Formula datacije bosansko-humskih latinskih povelja sastoji se od vremenskog i zemljopisnog datuma. Sve bosansko-humske latinske povelje od 12. do 15. st., osim povelje bana Stjepana II. Kotromanića iz vremena oko god. 1322, imaju dataciju. Datirane su po godinama od rođenja Isusa, a kao početak godine uzima se 1. dan siječnja. Navodi se najčešće i dan i mjesec, a ponekad uz to i indikcija. Mjesto datacije u tim poveljama u pravilu je na kraju. Rijetko se događa da je skupa s *koroboracijom* i *svjedocima* (povelja kralja Tvrtka I. od 2. VI. 1390), a također rijetko samo sa svjedocima (Tvrtkove povelje od 11. VI. i 22. VII. 1390) i iza invokacije (Tvrtkova povelja od 1. VIII. 1390). Mjesta datiranja bosansko-humskih latinskih povelja jesu: Zemljanik, Skradin, Hokuća (?), Split, Đakovo, Visoko, Neretva, Bobovac, Moištra, Sutjeska, Šibenik, Sohorvica, Lučani, Kosovo (?), Sinj, Bosna, Jajce, Herceg-Novi i Ključ. To je i kronološki red analiziranih povelja. Najčešće se spominje Sutjeska kao mjesto datiranja povelja.

Uz datiranje, često se spominju kršćanski blagdani, i to po kalendaru Zapadne Crkve, kao što su: Blagdan BDM, Duhovi, uoči Uskrsa, vigilija sv. Ivana Krstitelja, Svi sveti, te Pasha i drugi. U dataciji je često prisutan izraz „anno Domini”.

7. APREKACIJA

Aprekacija se nalazi samo u Kulinovoj povelji iz god. 1189. (*sic me deus adiuuet et hec sancta IIII-or euangelia*) i u Dabišinoj povelji od 15. IV. 1392. (*Stephanus Dabisa per gratiam domini dei*). U oba slučaja aprekcija je na kraju isprave. Ona je u stvari skupa s invokacijom okvir onoga što je doneseno u povelji. Te dvije formule zajedno sadrže biblijsko načelo po kojemu svaki red treba započeti i završiti sa spominjanjem Boga. Invokacija je početak isprave, a aprekcija kraj.

I neke druge diplomatske formule bosansko-humskih latinskih povelja djelomično mogu biti prožete biblijsko-teološkim sadržajem. To su u prvom redu *inskrpcija* ili *adresa*, *peticija* ili *intervencija*, *dispozicija*, *naracija* ili *ekspozicija* i *koroboracija*.

U inskripciji su često prisutni izrazi: „*universis Christi fidelibus*”, „*universis et singulis Christi fidelibus*” i „*omnibus et singulis Christi fidelibus tam presentibus quam futuris*”. Tim se izrazima vladar obraća onima kojima je povelja naslovljena.

Peticija je u bosansko-humskim poveljama veoma rijetka. Kod banova i velmoža, ona se uopće ne upotrebljava. Po sadržaju nije opširna. U njoj se spominju oni kojima se podjeljuje nešto i navode se prijašnje povlastice koje je imao dotični molitelj kod prethodnika. Ako je crkvena osoba ili ustanova, onda se pobožnim epitetima, npr. „*humiliter et devote*”, navodi da po „pravu” pripadaju toj osobi ili ustanovi desetina i druga dobra.

Najvažniji dio isprave jest dispozicija. Njome se donosi materijalni ili moralni objekt povelje. U bosansko-humskim latinskim poveljama, ona sadrži ove biblijsko-teološke izraze: „*filio in deo*”, „*promisimus fide ducti*”, „*sacrosanctis euangeliis et sanctorum reliquiis*”, „*omni anno in festo beati Blaxii*” i slično. Volja se donatora najčešće u pogledu materijalnog ili moralnog objekta u dispoziciji povelje potkrepljuje riječju „*evanđelje*”. Evanđelje je, dakle, u srednjovjekovnim bosansko-humskim latinskim poveljama imalo važnu ulogu u diplomatskom aktu između donatora i destinatarata.

Naracija i koroboracija još više obiluju biblijsko-teološkim pojmovima. Naracijom ili ekspozicijom donose se okolnosti koje su prethodile pravnom činu u povelji, a koroboracijom se donosi izjava o valjanosti isprave čije je sredstvo ovjere najčešće *pečat*. Te dvije diplomatske formule u bosansko-humskim latinskim poveljama sadrže slijedeće biblijsko-teološke izraze: „*super corpore domini nostri Jhesu Christi et viuifice crucis ligno*”, „*super corpore Christi in ecclesia sancte Marie*”, „*vocati deo*”, „*iuravimus ad sancta Dei euangelia*”, „*sacrosanctis ewangeliis*”, „*quod Venerabilis in Christo frater dominus Grisogonus Dei et Apostolice Sedis gratia Episcopus...*”, „*divinam miserationem*” i druge pojmove koje su upotrebljavali bosansko-humski srednjovjekovni *dijaci*. Ti su pojmovi zasigurno uzimani iz Biblije i znak su da su srednjovjekovna inteligencija i vlastela u Bosni i Humu imali biblijsko-teološku naobrazbu koju su primjenjivali i u pisanju svjetovnih dokumenata.

ZAKLJUČAK

U latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža, vladala je velika raznolikost u upotrebi pojedinih formula. Stalne su samo formule: intitulacija, dispozicija, datacija, inskripcija i devociona formula. Sve druge su promjenljive. Od njih se najviše javljaju koroboracija, naracija, promulgacija, arenga i svjedoci. Salutacija, peticija i sankcija rjeđe su upotrebljavane. Verbalna invokacija, aprekacija i subskripcija veoma su rijetke, pogotovo aprekacija i subskripcija. Najrjeđa je simbolička invokacija. Vjerojatno zbog utjecaja bosansko-humskih „krtjana”. Može se primijetiti da se ni zakletva u navedenim poveljama nije upotrebljavala, osim u nekoliko slučajeva. Jednom je spojena s inskripcijom, a drugi put s dispozicijom.

Najviše formula sadrže povelje kralja Tvrtka I. Kod njega je poprilično ujednačena upotreba istih formula, i to kako u njegovim banskim tako i u kraljevskim poveljama. Tako je i kod knezova Bribirskih, a kod svih drugih vladara i velmoža vladala je neujednačena upotreba formula tako da se ne mogu izdvojiti neki *obrasci* po kojima su pisane bosansko-humske latinske povelje u razdoblju od 12. do 15. stoljeća.

Invokacija, devociona formula, datacija i aprekacija imaju čisto biblijsko-teološki sadržaj. One označuju vjersku pripadnost bosansko-humskih vladara u navedenom periodu. Te su diplomatske formule u bosansko-humsku kancelariju preuzete sa Zapada preko Dubrovnika, hrvatske i ugarske kancelarije. One su po svom obliku istovjetne s istoimenim diplomatskim formulama u ispravama hrvatskih narodnih vladara.

Verbalnom invokacijom se u bosansko-humskim latinskim poveljama zazivaju isključivo kršćanske božanske osobe. One se mogu zazivati pojedinačno (Otac, Sin i Duh Sveti), kao Trojstvo (trinitas) ili pak samo druga božanska osoba. Uz božanske osobe mogu biti prisutni pridjevi koji su upotrebljavani u kršćanskoj terminologiji. Verbalna invokacija može biti potvrđena riječju „amen” ili pak proširena zazivom nekog sveca.

Devociona formula se sastoji od izraza koji imaju tipično biblijsko značenje. Označavaju milost biblijskog Boga prema ljudima.

Datacija je pak vezana za povijest Isusova rođenja.

Od drugih diplomatskih formula latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža, biblijsko-teološki sadržaj češće imaju salutacija, arenga i sankcija. Formula salutacije u tim poveljama najviše se odnosi na drugu božansku osobu kao osobu pozdrava i kontakta među ljudima. Arengom se, pored ostalog, naglašava prednost nebeskog kraljevstva u odnosu na ljudsko. Ta je usporedba česta iako su ta dva kraljevstva u sebi različita. Međutim, u srednjem vijeku je vladalo takvo mišljenje da je zemaljski kralj od Boga postavljeni vladar, pa otuda i usporedbe među kraljevstvima. Sankcija je diplomatska formula koja je ušla u formule bosansko-humskih latinskih povelja pod utjecajem Crkve. Ona utvrđuje ispravu prijeteći duhovnim i zemaljskim kaznama.

Sve druge diplomatske formule u bosansko-humskim latinskim poveljama mogu, ali ne moraju, sadržavati biblijsko-teološke pojmove. Ako već sadržavaju, onda su to najčešće pojmovi „evanđelje” i „imena svetaca”. To znači da se „evanđelje”, koje su naviještale Bogu posvećene osobe, prenosilo među ljudima od naraštaja do naraštaja i ula-

zilo ne samo u dnevni život, nego je bilo prisutno i u pisanim dokumentima. Time su bosansko-humske povelje dobivale duhovni pečat u pogledu sadržaja.

POPIS ANALIZIRANIH POVELJA I IZVORI IZ KOJIH SU UZETE

1. Povelja bosanskog bana Kulina Dubrovniku iz god. 1189. (29. VIII) kojom sklapa mir i prijateljstvo podijelivši dubrovačkim trgovcima povlastice u svojoj zemlji; Historijski arhiv u Dubrovniku, ASMM-Ć 38, tzv. stariji prijepis.
2. Povelja bosanskog bana Prijezde iz god. 1287. (8. V) kojom daruje Babonićima župu Zemljanik: T. *Smičiklas*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje CD), vol. VI, Zagreb 1908, str. 588–589.
3. Povelja hrvatskog bana Pavla (Šubića) iz god. 1301. (2. II) kojom skupa sa svojom braćom i sinovima osigurava dobra knezu Hrvatinu, županu donje Bosne, sinu Stjepana, poradi zasluge za vjernost: F. *Šišić*, Iz arhiva u Kormendu, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, VII, Zagreb 1905, str. 213.
4. Povelja bosanskog bana Mladena iz god. 1302. (11. VI) kojom daje splitskim trgovcima slobodu trgovanja po Hrvatskoj i Bosni: T. *Smičiklas*, CD, VIII, Zagreb 1910, str. 27–28.
5. Povelja hrvatskog bana Pavla (Šubića), bosanskog bana Mladena i sinova Pavlovih iz god. 1304. (30. III) kojom obećavaju svom kumu, knezu donje Bosne Hrvatinu i njegovim sinovima prijateljstvo i neotimanje njegovih dobara: F. *Šišić*, *nav. dj.*, str. 214.
6. Povelja hrvatskog bana i gospodara Bosne Pavla (Šubića) iz god. 1305. (21. II) kojom sa svojim sinovima ponovno obećava svaku zaštitu knezu Hrvatinu: F. *Šišić*, *nav. dj.*, str. 214–215.
7. Povelja bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića iz vremena oko god. 1322, kojom skupa s bratom knezom Vladislavom daje knezu Vukoslavu u trajno nasljedstvo njegovu djedovinu: Lj. *Thalloczy*, Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje Kormenskog arkiva, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje GZM), XVIII, Sarajevo 1906, str. 403–404.
8. Povelja bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića iz god. 1333. (15. II) kojom daruje Dubrovčanima Stonski Rt i Privlaku: S. *Novaković*, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd 1912, str. 301–303.
9. Povelja bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića iz god. 1345. (23. VI) kojom ugovara mir s cetinskim knezom Ivanom Nelipićem i njegovom materom Belislavom: T. *Smičiklas*, CD, XI, Zagreb 1913, sr. 207–208.
10. Povelja bosanskog bana Tvrtka iz god. 1355. (13. II) kojom potvrđuje da su Dubrovčani Klime Držić i Biste Bunić kod strica njegova, bana Stjepana, držali trgove u Neretvi i Ostružnici i da su sve račune s njim uredili:
Diversa cancellariae XXV/18 pag. 86-87, Historijski arhiv u Dubrovniku.
11. Povelja bosanskog bana Tvrtka, brata mu Vuka i majke Jelene iz god. 1355. (1. IX) kojom potvrđuje dubrovačkoj općini sva prava i povlastice dane joj od njegova

- strica bana Stjepana: Historijski arhiv u Dubrovniku, ASMM-194, Beč. lat.
12. Povelja bosanskog bana Tvrtka iz god. 1356. (14. III) kojom potvrđuje povlastice Dubrovčanima dane im od njegovog prethodnika, bana i strica mu Stjepana. Historijski arhiv u Dubrovniku, ASMM, Č 104, Beč 1006.
 13. Povelja bosanskog bana Tvrtka iz god. 1356. (1. XI) kojom skupa s bratom Vukom i majkom Jelenom na molbu bosanskog biskupa Petra potvrđuje imanje Dubnica (Dubočac?) koje pripada crkvi sv. Petra u Usori: Lj. *Thalloczy, nav. dj.*, str. 437–438.
 14. Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1380. (12. III) kojom bosanskom knezu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću podjeljuje čast velikog vojvode:
L. *Thalloczy, Wie und wann wurde Hervoja Grossvojvode von Bosnien?*, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Bd. VI, Wien, 1899, str. 284–285.
 15. Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1385. (23. VIII) kojom potvrđuje mletačkim trgovcima sva prava i povlastice u Kotoru koje su prije imali:
Archivio di stato u Veneciji, *Miscellanea Atti Diplomatici e privati*, busta S. 26, N. 802.
 16. Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1387. (22. VII) kojom potvrđuje Klisu sve privilegije podijeljene im od knezova Šubića: I. *Lucius, Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau*, Venetia M. DC. LXXIV, str. 512.
 17. Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1390. (2. VI) kojom za uzvrat primljenih usluga proširuje granice splitske općine: Š. *Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike* (dalje *Listine*), IV, Zagreb 1874, str. 280–282.
 18. Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1390. (8. VI) kojom Trogiranima potvrđuje stare povlastice: Arhiv JAZU u Zagrebu, Lucius XX–12/VII–113. (Prijepis Mihe Haila i Mate Begovića pod nadzorom M. Barade iz Luciusove ostavštine u Kaptolskom arhivu u Splitu – Ormar B).
 19. Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1390. (11. VI) kojom potvrđuje Šibenčanima povlastice i slobostine koje su im podijelili ugarski kraljevi, jer su mu njihovi poslanici obećali vjernost, o čemu su sastavili ispravu na latinskom i hrvatskom jeziku: *Diplomatar Sibenicense*, str. 11–13, Arhiv Hrvatske u Zagrebu (korišten 1983.).
 20. Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1390. (22. VII) kojom potvrđuje sva stara prava Bračanima: T. *Smičiklas, CD*, XVII, Zagreb 1981, str. 306–309.
 21. Povelja poslanika bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1390. (1. VIII) kojom se ustanovljuju granice splitske općine: Š. *Ljubić, Listine*, IV, str. 283–284.
 22. Povelja bosanskog kralja Tvrtka I. iz god. 1390. (30. VIII) kojom potvrđuje splitskoj nadbiskupiji sva stara prava: Nadbiskupski arhiv u Splitu, S. 20, „Donationales principum Ecclesiae Spalatensi”, fol. 32 v, 33 r, 33 v, 33 r, 34 v (prijepis).
 23. Povelja bana Vuka Vukčića Hrvatinića iz god. 1391. (12. XI) kojom zajamčuje trogirskim trgovcima slobodu trgovanja i kretanja po cijelom njegovom banatu i dijelu Bosne: Arhiv JAZU u Zagrebu, Lucius XX–12/VII–117. (Prijepis kao br. 18).

24. Povelja bosanskog kralja Dabiše iz god. 1392. (15. IV) kojom duksu Hrvoju podjeljuje sela Kakanj i Hrast sa svim dobrima za zasluge stečene u borbi protiv Turaka koji su zimi 1391–1392. provalili u Bosnu: V Klaić, Povelja kralja Stjepana Dabiše izdana Hrvoju Vukčiću godine 1392, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arhiva*, II, Zagreb 1900, str. 60-61.
25. Povelja bosanskog kralja Dabiše iz god. 1392. (25. IV) kojom Trogiranima potvrđuje ispravu kralja Tvrtka I. iz god. 1390: Arhiv JAZU u Zagrebu, Lucius XX–12/VII–123. (Prije pis kao br. 18).
26. Povelja bosanskog velikog vojvode Hrvoja iz god. 1393. (23. VIII) kojom prisize na vjernost ugarsko-hrvatskom kralju Sigismundu: T. Smičiklas, *CD*, XVII, str. 529–530.
27. Povelja bosanskog vojvode Hrvoja iz god. 1401. (15. VI) kojom nagovara Zadrane na pristanak uz kralja Ladislava Napuljskog: F. Šišić, Nekoliko isprava iz početka XV st., *Starine*, 39, Zagreb 1938, str. 170–171.
28. Povelja bosanskog vojvode Hrvoja iz god. 1402. (13. V) kojom potvrđuje u ime kralja Ladislava Napuljskog gradu Šibeniku sva prava: *Diplomatar Sibenicense*, str. 16 A, 17, 17 A, Arhiv Hrvatske u Zagrebu (korišten 1983.).
29. Povelja bosanskog vojvode Hrvoja iz god. 1402. (13. V) kojom skupa s knezom Ivanišem Nelipićem Cetinskim potvrđuju u ime bosanskog kralja Ostoje sva prava gradu Šibeniku: *Diplomatar Sibenicense*, str. 17A-18A, Arhiv Hrvatske u Zagrebu (korišten 1983.).
30. Povelja bosanskog kralja Ostoje iz god. 1402. (15. VI) kojom potvrđuje šibenskoj općini sva prava i posjede: *Diplomatar Sibenicense*, str. 18A-19, Arhiv Hrvatske u Zagrebu (korišten 1983.).
31. Povelja bosanskog kralja Ostoje iz god. 1404. (22. IV) kojom podjeljuje mletačkim trgovcima neke slobostine u Bosni: Š. Ljubić, *Listine*, IV, str. 39–41.
32. Povelja bosanskog kralja Ostoje iz god. 1408. (28. XII) kojom daruje braći Radivojevićima različite krajeve u Dalmaciji i Humu: F. Šišić, Nekoliko isprava..., str. 315–317.
33. Povelja bosanskog kralja Tomaša iz god. 1444. (15. IV) kojom potvrđuje Mlečanima posebne povlastice: Archivio di stato u Veneciji, Miscellanea Atti Diplomatici, busta 53, N° 1099.
34. Povelja bosanskog kralja Tomaša iz god. 1450. (24. X) kojom kao mletački saveznik potvrđuje mir sklopljen između Mlečana i aragonskog kralja: Š. Ljubić, *Listine*, IX, Zagreb 1890, str. 356–357.
35. Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače iz god. 1454. (30. III) kojom se obvezuje na međusobno pomaganje s aragonskim kraljem Alfonsom V. i njegovim sinom Ferdinandom: M. Vego, Tri povelje o posjedima Stjepana Vukčića Kosače, *Most*, br. 19–20, Mostar 1978, str. 137–138.
36. Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače iz god. 1455. (1. III) kojom određuje svojoj ženi Barbari oporuku u slučaju svoje smrti i dopušta joj ostati katolikinjom: L. Thalloczy-Eckhart, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, str. 175–176.
37. Povelja bosanskog kralja Tomaša iz god. 1458: (3. IV) kojom tobože potvrđuje

braći Ostojićima Petru i Ivanu i Ivanovom sinu Jerolimu povlastice što im ih je podijelio Bela IV. i drugi; Š. Ljubić, *Listine*, X, Zagreb 1891, str. 126–127.

ZUSAMMENFASSUNG

DIPLOMATISCHE FORMULA BIBLISCH-THEOLOGISCHEN CHARAKTERS IN LATEINISCHEN URKUNDEN DER BOSNISCH-HUMISCHEN HERRSCHER UND FÜRSTEN IN DER ZEIT VOM 12. BIS 15. JAHRHUNDERT

Die diplomatischen Formula in lateinischer Sprache sind in den bosnisch-humischen Urkunden zwischen dem 12. und dem 15. Jahrhundert sehr vielfältig.

Am unveränderlichsten sind die Formeln: intitulatio, dispositio, inskriptio und datatio. Alle anderen sind mehr oder weniger veränderlich. Von diesen kommen dann am häufigsten vor; corroboratio, narratio, promulgatio arenga und Zeugen. Seltener finden sich: salutatio, petitio, sanctio, invocatio verbalis, apreakation und subskriptio.

Die Eidesformel ist immer mit einer anderen Formel verbunden, wobei der symbolischen invocatio der Vorzug gegeben wurde.

Rein biblisch-theologischen Charakters sind die Formeln: invocatio, devotio, datatio und apreakatio.

Salutatio, arenga und sanctio haben ebenfalls häufig biblischtheologischen Charakter. Alle anderen lateinischen diplomatischen Formeln der bosnisch-humischen Herrscher und Fürsten können biblisch-theologische Begriffe enthalten, in den meisten Fällen ist dies jedoch nicht der Fall.

In der bekannten Formel invocatio verbalis, die, aus dem Osten übernommen, im Westen verwendet wurde, werden einzeln oder mit einem Ausdruck die drei christlichen göttlichen Personen angerufen. Seltener wird die zweite göttliche Person allein angerufen.

Die Bestätigung der invocatio verbalis erfolgt im Anschluß an den Inhalt der Urkunde in Form von apreakatio. Symbolische invocatio kommt selten vor. Salutatio und arenga sind ebenfalls biblischen Inhalts.

Der Name Jesu ist als Gruß zwischen den Menschen Bestandteil der salutatio, und durch arenga bringt man des öfteren die Vorteile des himmlischen gegenüber dem irdischen Reich zum Ausdruck.

Die formula devotionis wird charakterisiert durch die typisch mittelalterlichen Begriffe, die die Barmherzigkeit Gottes gegenüber den Menschen zum Ausdruck bringen.

Sanctio bringt in bosnischen Urkunden lateinischer Sprache die geistlichen und weltlichen Strafen in Bezug auf die Nicht-Erfüllung des Urkundeninhalts zum Ausdruck.

Alle bosnisch-humischen Urkunden lateinischer Sprache werden durch die Zeitrechnung nach Christi Geburt datiert, und für den Anfang des Jahres wird der 1. Januar gesetzt.